

Michał Dudek

**SUKCESJA INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH
JAKO CZYNNIK PRZEOBRAZEŃ STRUKTURALNYCH
W POLSKIM ROLNICTWIE**

Autoreferat rozprawy doktorskiej przygotowanej
pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Aliny Sikorskiej

Recenzenci:

Dr hab. Ewa Kiryluk-Dryjska

Prof. dr hab. Wiesław Musiał

Prof. dr hab. Józef Stanisław Zegar

Uzasadnienie wyboru tematu

Problematyka sukcesji gospodarstw rolnych zajmuje ważne miejsce w badaniach ekonomicznych, a zwłaszcza w ekonomice rolnictwa. Transfer gospodarstw ma bowiem istotne znaczenie z punktu widzenia sposobów oraz efektów wykorzystania ziemi i kapitału, jak również jakości zasobów pracy zaangażowanych w produkcję rolną. Sukcesja decyduje także o trwałości rolnictwa rodzinnego, ponieważ jego utrzymanie uzależnione jest od kontynuacji gospodarowania w kolejnych pokoleniach ludności rolniczej. Podnoszone w rozprawie zagadnienie stanowi zatem jeden z czynników konkurencyjności sektora rolnego, mogący mieć zarazem duże znaczenie dla żywotności wsi. Z wymienionych względów doniosłość kwestii sukcesji znajduje odzwierciedlenie w dyskusjach o barierach oraz stymulantach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Współcześnie w polityce rolnej i strukturalnej coraz częściej dostrzega się konieczność wspomagania wymiany pokoleń oraz wspierania młodych osób przejmujących rolniczy majątek produkcyjny. Towarzyszy temu znacząca pomoc publiczna o charakterze finansowym, organizacyjnym i doradczym.

Rozważając zagadnienie przekazywania gospodarstw rolnych, nie można abstrahować od procesów, które na nowo definiują związki rolnictwa z otoczeniem. Wśród tych zjawisk ważne miejsce zajmuje globalizacja, zmiany strukturalne w gospodarce, trendy demograficzne oraz przemiany w wyznawanych wartościach społeczno-kulturowych. Globalizacja, polegająca na postępującej integracji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w wymiarze przestrzennym i sektorowym, jak również transformacji funkcji produktów rolniczych, od konsumpcyjnej do surowcowej, przekłada się m.in. na zwiększenie presji zewnętrznej na producentów rolnych¹. Proces ten jest powiązany z koniecznością dostosowań strukturalnych, mających wyraz m.in. w koncentracji zasobów, intensyfikacji i specjalizacji produkcji. W adaptacji do zewnętrznych uwarunkowań niezmiennie istotnym pozostaje etap związany z transferem zasobów i kompetencji zarządczych między dotychczasowymi kierownikami a ich następcami². Jednakże z przeprowadzonych analiz dotyczących problemów związanych z zarządzaniem

¹ Bonanno A., *The locus of polity action in a global setting*, [w:] Bonanno A., Busch L., Friedland W.H., Gouveia L., Mingione E., *From Columbus to ConAgra. The globalization of agriculture and food*, University of Kansas Press, Kansas 1994, s. 253 oraz Van der Ploeg J.D., *Agricultural production in crisis*, [w:] Clocke P., Marsden T., Mooney P., *Handbook of rural studies*, Sage Publication, London, Thousand Oaks, New Dehli 2006, s. 258-260.

² Woś A., *Mechanizmy restrukturyzacji rolnictwa*, Komunikaty Raporty Ekspertyzy 449, IERiGŻ, Warszawa 1999, s. 10-12.

gospodarstwami rolnymi wynika, że w ostatnich latach, w większości państw rozwiniętych gospodarczo tempo zmian generacyjnych w rolnictwie uległo wyraźnemu zahamowaniu. W konsekwencji, populacja rolników w wielu krajach systematycznie się starzeje³. Przyczyny tego zjawiska wiążą się z ogólnymi procesami demograficznymi (wydłużanie się życia), niechęcią młodych osób do podejmowania działalności rolniczej oraz niewielką skłonnością do zaprzestawiania aktywności zawodowej przez starszych właścicieli gospodarstw⁴.

Z następstwem pokoleń łączą się także możliwości rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Odchodzący rolnicy oraz ich sukcesorzy zazwyczaj stoją w obliczu wyboru strategii zarządzania posiadanym majątkiem. Mogą ją realizować zarówno w drodze dalszej ekspansji czy optymalizacji produkcji, jak też poprzez różnicowanie prowadzonej dotychczas działalności⁵. Określone wybory będą w istotnym stopniu rzutować nie tylko na kondycję gospodarstw, ale także sytuację ekonomiczną ludności wiejskiej. Wynika to z faktu, iż rolnictwo w wielu regionach stanowi nadal ważny element lokalnej gospodarki oraz rynku pracy. Coraz częściej łączy się je również z podejmowaniem dodatkowych działalności oraz wykorzystaniem pozażywnościowego potencjału produkcji rolnej, bazującego na jej pozostałych funkcjach (rekreacyjnych, turystycznych, przyrodniczych, kulturowych, socjalnych)⁶.

Kwestia sukcesji gospodarstw rolnych oprócz następstw ekonomicznych i społecznych ma implikacje środowiskowe. W związku z oddziaływaniem na klimat i środowisko naturalne, jak również istotną rolą w kształtowaniu krajobrazu przyrodniczego, coraz większą wagę przywiązuje się do jakości praktyk rolniczych. Rezultaty tych ostatnich są widoczne chociażby w dostarczaniu społeczeństwu rozmaitych dóbr publicznych. W tym kontekście duże oczekiwania formułowane się wobec sukcesorów gospodarstw. Szczególną rolę przypisuje się ich poziomowi wiedzy i umiejętności, motywacjom, postawom oraz doświadczeniu związanemu z wykorzystaniem zasobów naturalnych⁷.

³ *Generational renewal in EU agriculture: statistical background*, EU Agricultural Economic Briefs, no 6, European Commission, Brussel.

⁴ *Structure and dynamics of EU farms: changes, trends and policy relevance*, EU Agricultural Economic Briefs no 9, European Commission, Brussel.

⁵ Meert H., Van Huylenbroeck G., Vernimmen T., Bourgeois M., van Hecke E., *Farm household survival and diversification on marginal farms*, Journal of Rural Studies 21 (2005), 81-97.

⁶ Wilkin J., *Wielofunkcyjność rolnictwa – konceptualizacja i operacjonalizacja zjawiska*, Wieś i Rolnictwo nr 4/2009, IRWiR PAN, Warszawa 2009, s. 9-28.

⁷ Lobley M., Baker J.R., Witehead I., *Farm succession and retirement: some international comparisons*, Journal of Agriculture, Food Systems and Community Development, tom 1, nr 1, New Leaf Associates, Inc. 2010, s. 60.

Wobec postawionych wyżej zagadnień, istotne jest zdefiniowanie zmian charakteru i rozpowszechnienia sukcesji w polskim rolnictwie. Doniosłość tej kwestii wynika m.in. z faktu, iż konstytucyjnie przyjętą formą ustrojową i podstawową jednostką organizacyjną krajowego sektora rolnego, zarówno obecnie, jak i w przyszłości, jest gospodarstwo rodzinne⁸. Niezależnie od dominacji wspomnianej formy prawnej gospodarstw w Polsce, od dawna akcentuje się potrzebę wielokierunkowych przekształceń w tej zbiorowości. Przemianom tym najogólniej przyświeca cel zmian strukturalnych i poprawy konkurencyjności gospodarki rolno-żywnościowej, polepszenia warunków życia ludności rolniczej, jak również zwiększenie zrównowazenia środowiskowego w ramach tego sektora.

Wśród pożądaných zmian rozwojowych sektora rolnego najczęściej wymienia się poprawę struktury agrarnej, rozumianą jako proces koncentracji. Najogólniej chodzi tu o przepływ gruntów rolnych z jednostek nietowarowych do profesjonalnych gospodarstw lub do podmiotów, które mają szansę na rozwój. Możliwość uaktywnienia tego procesu łączy się m.in. ze zjawiskiem sukcesji. Z jednej strony likwidacja gospodarstw nietowarowych i nierozwojowych oraz transfer ich zasobów na rzecz pozostałych jednostek oznacza wyzbycie się majątku produkcyjnego (a więc rynkowy obrót ziemią rolną). Zjawiska te w istotnym stopniu są uwarunkowane dostępnością pozarolniczych miejsc pracy, jak również motywacjami i postawami wobec posiadanych nieruchomości rolnych. Z drugiej strony, w odniesieniu do podmiotów towarowych istotną przesłanką rozwoju jest możliwość powiększenia areału upraw. Oprócz koniunktury w rolnictwie podjęcie takich działań zazwyczaj wyznaczone jest określoną fazą życia rodziny rolnej oraz perspektywą kontynuacji prowadzenia działalności rolniczej (sukcesja rodzinna)⁹.

Podkreśla się, że następstwo pokoleń w gospodarstwach rolnych przekłada się na poprawę jakości procesów zarządzania. Z prowadzonych badań wynika, że względnie młody wiek i wyższy poziom kwalifikacji zawodowych następców sprzyjają modernizacji rolniczych jednostek produkcyjnych (np. poprzez wprowadzanie innowacji, nasilenie

⁸ Traktuje o tym art. 23 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Potrzeba zachowania rodzinnej formy organizacji rolnictwa wyrażona jest również w *Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020*.

⁹ Sikorska A., *Obrót ziemią a przemiany agrarne w indywidualnym rolnictwie*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 1/334, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 8-22.

działalności inwestycyjnej)¹⁰, poprawie wyników ekonomicznych oraz zrównoważeniu środowiskowemu działalności¹¹. Dodatkowo część sukcesorów gospodarstw, a zwłaszcza osób dysponujących niewielkim rolniczym potencjałem produkcyjnym, może być bardziej skłonna od swoich poprzedników do podjęcia zmian w strategiach kierowania działalnością ekonomiczną, polegających przede wszystkim na inicjowaniu zbiorowych przedsięwzięć gospodarczych, poszukiwaniu nisz rynkowych czy kreowaniu w oparciu o posiadane zasoby innych rodzajów działalności komercyjnej (agroturystyka, rekreacja, usługi).

Podejmowanie studiów nad sukcesją gospodarstw rolnych ma zatem istotne znaczenie dla rozważań o perspektywach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. W prezentowanej monografii zasadniczym przedmiotem rozważań było poszukiwanie odpowiedzi na pytanie kto, komu i jakie gospodarstwa rolne przekazywał. Zebrane informacje umożliwiły nakreślenie charakterystyk sukcesji gospodarstw i ich przemian w czasie. Znajomość tych procesów pozwoliła na określenie skali i tempa zmian strukturalnych, jakie zaszły w polskim rolnictwie w ostatnich latach. Na tej podstawie podjęto rozważania dotyczące wybranych społeczno-ekonomicznych przyczyn i skutków transferu gospodarstw. Wiedza ta jest niezbędna przy wyborze instrumentów polityki rolnej ukierunkowanych na przyspieszanie bądź ograniczanie przemian strukturalnych w rolnictwie, w zależności od obranych celów ekonomicznych i społecznych¹².

Sukcesja gospodarstw rolnych była dotąd rzadko przedmiotem badań, zwłaszcza w Polsce. Niewiele jest studiów z tego zakresu opartych na dużych i jednolitych zbiorach danych, gromadzonych na przestrzeni długiego okresu. Takie możliwości stwarzały materiały z wieloletnich badań ankietowych prowadzonych w IERiGŻ-PIB¹³. Warto nadmienić, że zaprezentowane w pracy podejście metodyczne nie należy do standardowych. Zarówno w literaturze zagranicznej, jak i polskiej analizy dotyczące zjawiska sukcesji miały na ogół charakter przekrojowy (statyczny), tj. koncentrowały się na jednym momencie czasowym i dotyczyły deklaracji (planów) rolnika-właściciela odnośnie do przy-

¹⁰ Józwiak W., *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*, Raport Programu Wieloletniego nr 53, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 34.

¹¹ Wrzaszcz W., *Poziom zrównoważenia indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce (na podstawie danych FADN)*, Studia i Monografie 155, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 91, 95, 199.

¹² Mishra A.K., El-Osta H.S., Shaik S., *Succession decisions in U.S. family farm business*, Journal of Agricultural and Resource Economics 35(1), Western Agricultural Economics Association 2010, s. 134.

¹³ Więcej informacji na temat ostatnich trzech edycji badań ankietowych IERiGŻ-PIB można odnaleźć w następujących opracowaniach: Sikorska A., *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, IERiGŻ, Warszawa 2001; Sikorska A., *Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej ludności niechłopskiej w okresie transformacji ustrojowej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005; Sikorska A., *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

szłych losów majątku produkcyjnego¹⁴. W prezentowanej monografii analiza zagadnienia transferu gospodarstw miała charakter zarówno przekrojowy, jak i longitudinalny. Dodatkowo zjawisko transferu rozpatrywano nie tylko na podstawie deklaracji respondenta dotyczących przyszłości nieruchomości rolnej, ale także w oparciu o dane dotyczące rzeczywistych zmian w dysponowaniu gospodarstwami zarówno z perspektywy przekazujących, jak i przejmujących je użytkowników (sukcesja faktyczna). Przedstawione w pracy podejście było zatem względnie szersze w aspekcie diachronicznym i podmiotowym, co miało przyczynić się do ograniczenia niepełności pomiaru i tym samym rozszerzenia zakresu podejmowanych badań dotyczących tej problematyki¹⁵.

Cel pracy, zadania i hipotezy badawcze

Celem rozprawy było wielopłaszczyznowe scharakteryzowanie procesu przejmowania indywidualnych gospodarstw rolnych w formie sukcesji, określenie determinantów tego zjawiska oraz jego konsekwencji w odniesieniu do zmian strukturalnych w polskim rolnictwie.

Na potrzeby pracy sformułowano następujące zadania badawcze:

1. Identyfikacja gospodarstw rolnych, w których miała miejsce sukcesja oraz klasyfikacja tych jednostek ze względu na formy (rodzaj) transferu. Dzięki temu ustalona została skala sukcesji, przez którą rozumiano częstotliwość zmian kierowników w ankietowanych jednostkach.
2. Rozpoznanie oraz charakterystyka uwarunkowań sukcesji gospodarstw rolnych w polskim rolnictwie. W tym przypadku analizą objęto wybrane czynniki egzogeniczne i endogeniczne towarzyszące temu procesowi i określono zakres wzajemnych zależności między nimi a sukcesją.
3. Rozpoznanie i charakterystyka społeczno-ekonomicznych determinant sukcesji w badanych gospodarstwach rolnych. Dotyczyły one form przekazywania gospodarstw, w tym głównie: właściwości tego procesu, demograficznych i społecznych charakterystyk stron transferu oraz cech przekazywanej własności.
4. Identyfikacja czynników wpływających na sukcesję badanych gospodarstw.

¹⁴ Calus M., *Factors explaining farm succession and transfer in Flanders*, PhD thesis, Ghent University, Ghent 2009, s. 39.

¹⁵ Hennessy T.C., Rehman T., *An Investigation into factors affecting the occupational choices of nominated farm heirs in Ireland*, *Journal of Agricultural Economics* 58 (1), Blackwell Publishing Ltd., Oxford 2007, s. 66.

5. Identyfikacja i opis zjawisk ekonomicznych zachodzących w gospodarstwach rolnych w powiązaniu z sukcesją. Pozwoliły one wyznaczyć skutki sukcesji gospodarstw, w szczególności w aspekcie możliwości uaktywnienia zmian strukturalnych w polskim rolnictwie.
6. Określenie zjawiska potencjalnej sukcesji gospodarstw rolnych i prognozowanie jego oddziaływania na przekształcenia strukturalne w polskim rolnictwie.

W pracy przyjęto następujące **hipotezy badawcze**:

1. W rolnictwie indywidualnym sukcesja jest procesem złożonym, uzależnionym zarówno od przekazującego oraz następcy, jak i cech gospodarstwa rolnego.
2. Istnieje współzależność między sukcesją indywidualnych gospodarstw rolnych a perspektywami ich rozwoju jako jednostek produkcyjnych.

Źródła danych i metodyka badań

Materiał będący podstawową bazą empiryczną dokumentującą zasadność przyjętych hipotez stanowiły wyniki badań ankietowych przeprowadzonych przez Zakład Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB w 2000, 2005 i 2011 roku w tych samych 76 wsiach położonych w różnych regionach kraju. Dobór miejscowości w tym badaniu miał charakter celowy, tak aby odzwierciedlać cechy społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich, w tym głównie struktury obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych, zarówno w ujęciu całego kraju, jak i w podziale według wyróżnionych makroregionów.

Badania terenowe IERiGŻ-PIB obejmowały wszystkie gospodarstwa domowe zlokalizowane na terenie ankietowanych miejscowości. Zbiorowość z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego (rodziny rolne) liczyła w 2000 roku – 3927, w 2005 roku – 3705, a w 2011 roku – 3331 rodzin. W wymienionych latach wielkości te stanowiły odpowiednio 45, 43 i 39% całej próby badawczej. Zarówno w 2000, jak i 2005 i 2011 roku ankietowane jednostki obejmowały około jednej pięćsetnej rzeczywistej liczby indywidualnych gospodarstw rolnych o obszarze większym niż 1 ha UR.

Specyfikę opisywanego materiału empirycznego wyznaczał jego panelowy charakter. Istotne z punktu widzenia sukcesji dane pochodziły z trzech edycji badań rozłożonych na wieloletni okres, rozpoczynający się w 1996 a kończący w 2011 roku. Dodatkowo uwzględniono informacje odnoszące się do zamierzeń respondentów dotyczących posiadanych nieruchomości rolnych do 2020 roku. Poprzez stworzenie odpowiednich

baz danych, łączących wyniki z różnych okresów ankietyzacji, dla każdego gospodarstwa znajdującego się w próbie uzyskano jego statystyczny opis rozciągający się na kilkanaście lat. Dzięki temu możliwe było nakreślenie losów gospodarstwa oraz użytkującej go rodziny w dłuższym przedziale czasowym. Dawało to podstawę do wyodrębnienia transferu gospodarstwa (sukcesja faktyczna) oraz scharakteryzowania okresu poprzedzającego sukcesję, jak również jej następstwa. Takie podejście było ważne ze względu na fakt, iż sukcesja jest procesem (a nie pojedynczym wydarzeniem), zazwyczaj warunkowanym przez fazy życia rodziny oraz cykl rozwojowy organizacji ekonomicznej, jaką tworzy każde gospodarstwo rolne. Wszechstronność zgromadzonych danych, duża liczebność rozpatrywanego zbioru, jak również panelowy charakter badań, umożliwiły wielopłaszczyznową analizę zjawiska sukcesji. Wiarygodność prezentowanych wyników wzmacniał również walor reprezentatywności analizowanej próby.

Identyfikacja gospodarstw rolnych – (zadanie badawcze nr 1), w których nastąpiła sukcesja, polegała na kategoryzacji badanych obiektów ze względu na zmianę sytuacji zarządczej. W tym celu niezbędne było określenie trzech typów podmiotów: ze zmianą na stanowisku kierownika, bez zmian w tym zakresie oraz obiektów zlikwidowanych. Przyjęto, że zmiana kierownika świadczyła o sukcesji gospodarstwa.

Ustalenia uwarunkowań sukcesji gospodarstw rolnych dokonano w oparciu o studia literatury przedmiotu oraz ogólnodostępne dane (zadanie badawcze nr 2). Uwarunkowania te miały przede wszystkim charakter ekonomiczny, polityczno-prawny i społeczno-kulturowy. Dokonanie opisu wskazanych determinant sukcesji pozwalało na nakreślenie wielopoziomowego i wieloaspektowego kontekstu, w ramach którego następuje proces przekazywania gospodarstw.

W klasyfikacji gospodarstw rolnych według rodzaju sukcesji uwzględniono również jej charakter (zadanie badawcze nr 3). W tym przypadku analizą objęto wybrane właściwości osób zaangażowanych w ten proces oraz cechy własności będącej przedmiotem obrotu między nimi. Wymienione charakterystyki dotyczyły cech społeczno-demograficznych byłych i aktualnych kierowników gospodarstw (wiek, poziom wykształcenia, aktywność zawodowa, powiązania rodzinne, cechy osób spokrewnionych). Rozpatrywano również cechy transferowanych majątków (lokalizacja terytorialna, wielkość obszarowa, skala produkcji towarowej). Wszystkie wymienione właściwości objęto analizą w ujęciu dynamicznym. Na potrzeby badań wykorzystano zatem szereg zmiennych, które pozwalają określić związek różnych zjawisk z sukcesją gospodarstw

oraz kierunek i siłę wpływu tych czynników na rodzinne i pozarodzinne przekazywanie majątku produkcyjnego (zadanie badawcze nr 4). Charakterystyka cech rolników oraz poszczególnych kategorii gospodarstw objętych sukcesją, umożliwiła określenie podstawowych form rodzinnego przekazywania gospodarstw.

Z kolei wykorzystanie danych z trzech różnych momentów ankietyzacji pozwoliło na prześledzenie zmian w skali i parametrach tego zjawiska. Charakterystyka cech ekonomicznych przekazywanych gospodarstw rolnych oraz ich powiązania z sukcesją dokonano w ujęciu długoterminowym, tj. w czasie poprzedzającym transfer i w okresie następującym po tym wydarzeniu (zadanie badawcze nr 5). Badaną zbiorowością była w tym przypadku grupa gospodarstw, znajdująca się w polu obserwacji przed, w trakcie, i po zmianie kierownika. Skoncentrowano się na analizie różnych efektów sukcesji związanych ze zmianami w alokacji nakładów pracy, procesach produkcyjnych oraz działalności inwestycyjnej. Wymienione aspekty zarządzania gospodarstwami w powiązaniu z procesem sukcesji uznano za istotne z punktu widzenia oceny perspektyw ich rozwoju jako jednostek produkcyjnych. W tym kontekście transfer rodzinny gospodarstw opisano jako przesłankę i nośnik przeobrażeń strukturalnych w rolnictwie. Opisane zjawiska określono mianem efektu przekazującego (sukcesji) i przejmującego (sukcesora). W tym zakresie ustalenia wymagały zastosowania odpowiednio przygotowanych zbiorów danych oraz różnych metod badawczych.

Oprócz rozpatrywania rzeczywistych zmian w kierowaniu gospodarstwami, uwzględniono także stany dotyczące przyszłości (zadanie badawcze nr 6). W oparciu o deklarację respondentów określono prognozę sukcesji i wskazano jej uwarunkowania. Realizacja tego zadania wymagała ustalenia zbiorowości, w których nastąpi przeniesienie funkcji kierownika bądź taka sytuacja nie będzie miała miejsca. Informacje zaczerpnięto z badania ankietowego IERiGŻ-PIB przeprowadzonego w 2011 roku. W przypadku każdej badanej rodziny użytkującej gospodarstwo określono również potencjalnego sukcesora. Dokonano tego *ex-ante* w oparciu o kilka kryteriów, w tym m.in.: pokrewieństwa, wieku i poziomu zaangażowania w pracę w gospodarstwie.

Zebrane materiały źródłowe pozwoliły także na prognozę zmian w zakresie podstawowych struktur rolnictwa indywidualnego pod wpływem sukcesji. Rozważania te koncentrowały się wokół trzech aspektów tego procesu, tj. liczebności zbioru gospodarstw, ich struktury obszarowej, a także w odniesieniu do wybranych cechach społeczno-demograficznych osób pełniących funkcję kierowników gospodarstw.

W pracy zastosowano następujące metody badawcze: metoda opisowa; metoda porównawcza; statystyczna analiza współzależności cech (współczynniki V Cramera, F_i , korelacji rang Spearmana), modelowanie zmiennych jakościowych (model logitowy z dychotomiczną zmienną objaśnianą – ML, model logitowy z wielonominálną zmienną objaśnianą – MNL), ankietowa metoda prognostyczna.

Najważniejsze wyniki badań

Z przeprowadzonych badań wynikało, że w ujęciu rocznym sukcesja gospodarstw rolnych była zjawiskiem stosunkowo rzadkim i dotyczyła najwyżej jednej lub kilku jednostek na sto. Niewielka częstotliwość transferów rodzinnych stanowi konsekwencję uzależnienia tych procesów od fazy demograficznego rozwoju rodzin. Sprawia on, że sukcesje następowały zwykle co kilkanaście lub kilkadziesiąt lat, obejmując tym samym istotną część życia jednego pokolenia. Podkreślić należy, że w warunkach Polski przekazanie rolniczych zasobów produkcyjnych, a zwłaszcza ziemi, niosło za sobą ważne skutki prawne i społeczne. Niejednokrotnie towarzyszyły mu zmiany ekonomicznych warunków życia. Stąd decyzje o powierzeniu czy objęciu majątku rolniczego, wyłączając sytuację losowe, takie jak choroba czy śmierć członków rodziny, podejmowano ostrożnie i nieczęsto.

W analizowanych latach sukcesja gospodarstw rolnych cechowała się zmiennym natężeniem. Między 2000 a 2005 rokiem jej skala była znacząco większa niż w latach 2005-2011 i dotyczyła 15% ankietowanych gospodarstw, podczas gdy w drugim z wymienionych okresów obejmowała tylko 7% badanego zbioru (tabela 1). Nasilenie skali transferów rodzinnych w pierwszym ze wspomnianych przedziałów czasowych należy po części łączyć z porządkowaniem spraw formalno-prawnych związanych z użytkowaną własnością rolną, ze względu na przygotowania do przystąpienia Polski do UE. W kolejnych latach skala i tempo sukcesji uległy ograniczeniu, czemu towarzyszyło uaktywnienie rynkowego obrotu ziemią rolniczą. Na taką sytuację wpływ miało m.in. zwiększenie się popytu na ziemię, szczególnie ze strony prorynkowo ukierunkowanych producentów rolnych, którzy po uzyskaniu dopłat bezpośrednich podjęli działania inwestycyjne. Powiększające się zapotrzebowanie na nieruchomości gruntowe łączyć należy także z ich konwersją na cele nierolnicze, co wynikało z postępującej urbanizacji obszarów wiejskich oraz rozwoju infrastruktury technicznej. Te procesy ujawniły się przede wszystkim we wsiach położonych w pobliżu ośrodków miejskich, gdzie rosła mobilność

społeczno-ekonomiczna ludności rolniczej. Towarzystwo jej zmniejszenie się liczby głównie niewielkich i nietowarowych gospodarstw rolnych.

Tabela 1. Formy i skala sukcesji oraz likwidacji gospodarstw rolnych w latach 2000-2011 (w %)*

2000-2005		2005-2011	
Skala sukcesji (ogółem)	15,2	Skala sukcesji (ogółem)	6,5
międzypokoleniowa	12,8	międzypokoleniowa	4,7
wewnątrzpokoleniowa	2,1	wewnątrzpokoleniowa	1,6
międzypokoleniowa odwrotna	0,3	międzypokoleniowa odwrotna	0,2
Natężenie likwidacji gospodarstw	9,7	Natężenie likwidacji gospodarstw	13,6

*W odniesieniu do liczby gospodarstw rolnych z badania wcześniejszego.

Źródło: obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005, 2011.

Przeprowadzone badania wskazują, że w rozpatrywanym okresie w krajowym rolnictwie następowały przemiany strukturalne, które były powiązane ze skalą, tempem i kierunkami transferu indywidualnych gospodarstw rolnych. Wyniki analiz dokumentują, że w latach 2000-2011 sukcesja była czynnikiem wielokierunkowych przekształceń w rolnictwie. Zachodziły one przede wszystkim w obrębie zasobów pracy, a w szczególności wśród osób zarządzających gospodarstwami rolnymi. Najogólniej, sukcesja oddziaływała na proces odmłodzenia kadry rolników oraz poprawy poziomu ich wykształcenia ogólnego. Jednakże powodowała nieznaczłą feminizację wspomnianej zbiorowości, jak również sprzyjała pogłębieniu dywersyfikacji aktywności zawodowej w jej obrębie. Przekazującymi rolniczy majątek produkcyjny byli na ogół starsi, żonaci mężczyźni, pełniący funkcję głów rodzin. Cechował ich zazwyczaj niski poziom wykształcenia ogólnego oraz znaczące zaangażowanie w pracę w gospodarstwie rolnym. Z kolei następcami zwykle byli synowie dotychczasowych kierowników gospodarstw. Charakteryzował ich przeciętnie względnie wyższy poziom ogólnego wykształcenia. Jednak w odróżnieniu od swoich poprzedników sukcesorzy relatywnie rzadziej posiadali szkolne przygotowanie do wykonywania zawodu rolnika. Analiza materiału empirycznego wskazuje, że wybory edukacyjne i zawodowe następców ukierunkowane były przeważnie na pracę w branżach pozarolniczych i prowadzenie gospodarstw jako działalności ubocznej. Zjawisko dwuzawodowości odnosiło się najczęściej do młodych przejmujących. Dla około połowy następców z lat 2005-2011 w wieku 25-34 i 35-44 lata głównym miejscem pracy

nie było gospodarstwo rolne. W takich sytuacjach sprawami rolniczego majątku produkcyjnego zajmowali się zwykle poprzedni zarządzający.

Przytoczone dane świadczą o tym, że zmiany w rolnictwie i jego otoczeniu pogłębiają ewolucję modelu sukcesji. Do tego sektora względnie częściej niż w przeszłości rekrutują się osoby z wykształceniem nie związanym z prowadzeniem produkcji rolnej, ukończonym na poziomie średnim lub wyższym. Dysponują one jednocześnie doświadczeniem zawodowym w branżach pozarolniczych, w których aktywnie pracują po przejęciu majątku rodzinnego.

Przeprowadzone badania wskazywały na pewne trwałe elementy procesu sukcesji gospodarstw rolnych. Niezmiennie, dominujący pozostawał model, w którym przekazującymi byli ludzie starsi, zazwyczaj rodzice, a przejmującymi osoby młodsze, będące na ogół ich dziećmi. Zaawansowany wiek w połączeniu z określoną sytuacją życiową, polegającą na braku możliwości przekazania majątku, w szczególności na rzecz dzieci dotychczasowych użytkowników, zmniejszały szansę na zachowanie gospodarstw w rodzinie (tabela 2). Analiza statystyczna zgromadzonych informacji udokumentowała, iż w przypadku prowadzenia gospodarstwa przez osobę samotną prawdopodobieństwo międzypokoleniowego transferu rodzinnego było ujemne i kształtowało się na poziomie, *ceteris paribus*, od 86 do 94%. Z kolei w przypadku rolników w relatywnie starszym wieku, którzy zamieszkiwali w rodzinach wieloosobowych, co najmniej dwupokoleniowych, sukcesja miała charakter transferu międzygeneracyjnego. Z analiz modelowych wynikało, że w zależności od rozpatrywanego okresu, wzrost liczby lat kierownika gospodarstwa o jeden przekładał się, *ceteris paribus*, na zwiększenie szansy sukcesji międzypokoleniowej o 9-12%, a wzrost liczby dzieci o jeden, *ceteris paribus*, o 15%.

Sukcesja badanych gospodarstw rolnych była zatem uwarunkowana przede wszystkim sytuacją rodziny. Przeprowadzone analizy uwidoczniły, iż był to proces złożony, uzależniony od czynników związanych ze składem, liczebnością oraz fazą jej rozwoju (tabela 2). Pod tym względem zaobserwowane w badanym zbiorze wzory transferu wpisywały się w historycznie ukształtowany, dominujący schemat sukcesji, znajdujący wyraz w międzygeneracyjnym przekazywaniu rolniczego majątku produkcyjnego w wieloosobowych gospodarstwach domowych. Jednocześnie zmiany w otoczeniu, mobilność przestrzenna i zawodowa ludności, wydłużanie się życia i okresu aktywności ekonomicznej oraz postępująca mechanizacja zajęć w gospodarstwie sprawiały, iż zjawisko sukcesji uległo zmianie. Znajdowało to wyraz w przejmowaniu gospodarstw przez

osoby nieco starsze, z przygotowaniem szkolnym do pracy poza rolnictwem i częściej zaangażowane w aktywność zawodową w innych sektorach. Nierzadko moment przejścia majątku poprzedzał podjęcie pracy w tych branżach.

Tabela 2. Determinanty sukcesji gospodarstw rolnych*

Okres 2000-2005		Okres 2005-2011	
Rodzaj sukcesji	wpływ	Rodzaj sukcesji	wpływ
międzypokoleniowa		międzypokoleniowa	
wiek kierownika (lata)	+	wiek kierownika (lata)	+
płeć kierownika (kobieta)	+	typ rodziny (jednoosobowa)	-
typ rodziny (jednoosobowa)	-	liczba dzieci	+
makroregion południowo-wschodni	+	makroregion południowo-wschodni	-
odległość wsi od miasta (km)	+	makroregion środkowo-wschodni	-
powierzchnia UR (ha)	+	makroregion północny	-
umowy kontraktacyjne (tak)	+	makroregion południowo-zachodni	-
wewnątrzpokoleniowa		wewnątrzpokoleniowa	
wiek kierownika (lata)	+	wiek kierownika (lata)	+
odległość wsi od miasta (km)	+	wykształcenie rolnicze (tak)	-
		makroregion południowo-wschodni	-
		kredyt na cele rolnicze (tak)	-
międzypokoleniowa odwrotna		międzypokoleniowa odwrotna	
wiek kierownika (lata)	-	liczba dzieci	-

*W tabeli wyszczególniono wyłącznie zmienne, które miały istotny statystycznie wpływ na badane zjawisko ($p \leq 0,05$).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników modeli logitowych sukcesji gospodarstw rolnych (modele z wielonominálną zmienną objaśnianą) oraz danych ankietowych IERiGŻ-PIB 2000, 2005 i 2011.

Postawy użytkowników względem gospodarstw rolnych były związane zazwyczaj z potencjałem ekonomicznym posiadanych gospodarstw. Na podstawie wyników badań można stwierdzić, że w przypadku małych, samozaopatrzeniowych lub niepowiązanych z rynkiem podmiotów, częstotliwość ich sukcesji była relatywnie mniejsza. Transferów dokonywano tam na ogół na rzecz osób zarobkujących w innych zawodach. Polegały one przede wszystkim na przekazaniu majątku, a nie przejmowaniu zajęć przy produkcji rolnej. Z kolei gospodarstwa o znaczącym potencjale wytwórczym, zorientowane na rynek obejmowali głównie profesjonalni następcy. Badania udokumentowały, że w grupie gospodarstw o znaczącym obszarze gruntów, dużej skali produkcji towarowej, zlokalizowanych na terenach kojarzonych z rozwiniętym rolnictwem (szczególnie województwo wielkopolskie i kujawsko-pomorskie), niezależnie od rozpatrywanego okresu, wzory transferu były oparte zwykle na tradycyjnym przekazywaniu gospodarstw kolej-

nemu pokoleniu. W takich przypadkach następca zazwyczaj posiadał wykształcenie przygotowujące do pracy w rolnictwie i już wcześniej był zaangażowany do zajęć w gospodarstwie. Sukcesja wiązała się wtedy nie tylko z objęciem schedy rodzinnej, ale i z kontynuacją działalności rolniczej, która była ważnym źródłem utrzymania.

Relatywnie silna pozycja gospodarstwa na rynkach rolnych, a także perspektywy otrzymywania satysfakcjonującego wynagrodzenia, sprzyjała zorientowaniu członków rodziny na przejęcie majątku produkcyjnego. Z przeprowadzonych analiz modelowych wynika, że szanse na transfer na rzecz młodej generacji następców rosły w przypadku, gdy rolniczy majątek produkcyjny obejmował znaczącą powierzchnię gruntów (w latach 2000-2005 każdy następny hektar powierzchni ziemi rolniczej przekładał się na wzrost prawdopodobieństwa sukcesji międzypokoleniowej, *ceteris paribus*, o 2%), a wytwarzane w nim towary objęte były umowami kontraktacyjnymi (zwiększenie prawdopodobieństwa sukcesji międzygeneracyjnej, *ceteris paribus*, o 57%). Warto podkreślić fakt, że w odróżnieniu od małych gospodarstw, podmioty o ugruntowanej pozycji w strukturach agrobiznesu były kategorią stabilną, także ze względu na niezwykle rzadkie przypadki ich likwidacji. Pod tym względem gospodarstwa o najmniejszym areale upraw i nieaktywne na rynkach rolnych stanowiły grupę względnie niestabilną. Likwidowano je częściej niż pozostałe. Ich transferowi towarzyszył zaawansowany wiek, śmierć bądź migracja wszystkich użytkowników, którzy wcześniej traktowali nieruchomość rolną przede wszystkim jako miejsce swojego życia, a nie źródło utrzymania.

Analiza materiałów empirycznych udokumentowała, że niezależnie od wagi uwarunkowań społeczno-demograficznych, a zwłaszcza fazy rozwoju rodzin, na sukcesję badanych gospodarstw wpływały ich cechy ekonomiczne. Na transfery rodzinne gospodarstw istotnie statystycznie oddziaływały w szczególności potencjał produkcyjny, rodzaj kontaktów z otoczeniem rynkowym oraz lokalizacja w poszczególnych częściach kraju. Wpływ na ten proces miały czynniki związane z cechami stron transferu, jak również właściwościami jego przedmiotu. W zależności od rozpatrywanego okresu badawczego zestaw, kierunek oraz siła oddziaływania tych czynników były zróżnicowane (tabela 2). Tym samym **pierwsza hipoteza** postawiona w rozprawie, głosząca iż w rolnictwie indywidualnym sukcesja jest procesem złożonym, uzależnionym zarówno od przekazującego oraz następcy, jak i cech gospodarstwa rolnego **została przyjęta**.

W opracowaniach dotyczących procesu przekazywania gospodarstw zazwyczaj podkreśla się korzyści makroekonomiczne z tego tytułu: następcy są na ogół lepiej wy-

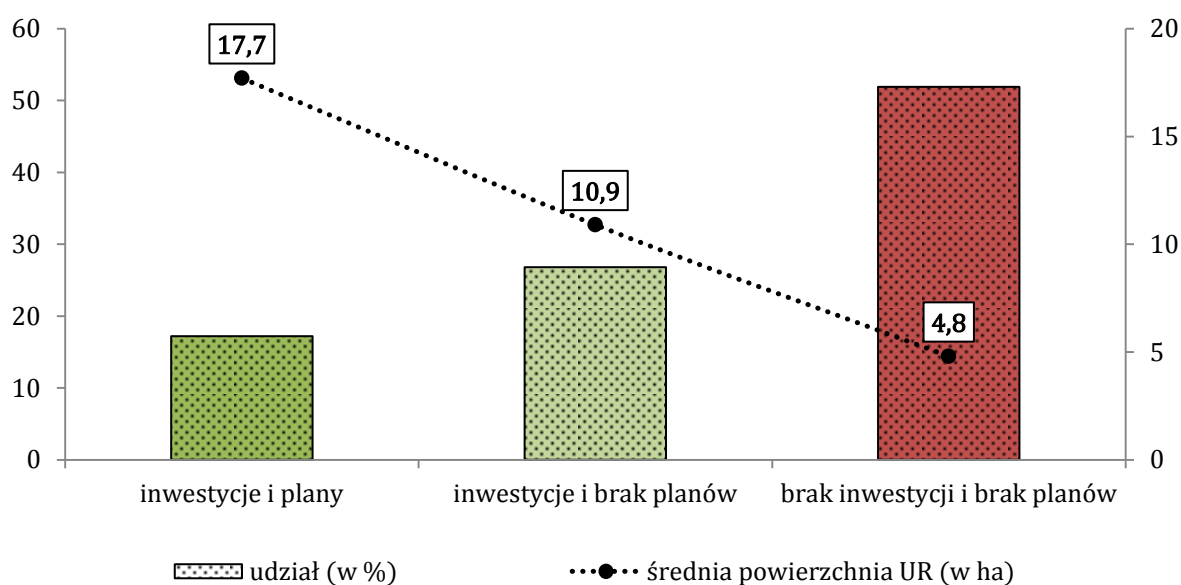
kształceni, przyczyniają się do kontynuacji gospodarowania i lepszego dostosowania do warunków zewnętrznych. Posiadanie sukcesora świadczy równocześnie o dobrej kondycji i szansach rozwojowych przejmowanych warsztatów rolnych. W przeszłości z racji braku zabezpieczeń socjalnych transfer gospodarstw był przesuwany w czasie, co przyczyniało się do pogorszenia stanu zasobów produkcyjnych. Procesowi temu nie towarzyszyły korzyści ekonomiczne. Współcześnie znaczenie się tego czynnika osłabło. Pracujący w rolnictwie objęci są powszechnym zabezpieczeniem emerytalnym. Dodatkowo ich położenie materialne stabilizują instrumenty WPR, w tym również związane ze zmianami generacyjnymi, takie jak renty strukturalne czy pomoc dla młodych rolników. W konsekwencji możliwości uzyskania dodatkowych źródeł dochodów decydują, że sukcesja następuje w momencie, gdy nabywane są prawa do takich świadczeń. Jest to szczególnie widoczne w przypadku rozdrobnienia agrarnego, gdzie gospodarstwa rolne stanowią głównie siedlisko a produkcja przeznaczana jest na samozaopatrzenie lub w znikomym stopniu na rynek. W takich sytuacjach przekazanie gospodarstwa w niewielkim zakresie oddziałuje na zmiany produkcyjne.

Z przeprowadzonych badań wynika, że przedsięwzięcia ukierunkowane na powiększenie lub unowocześnienie zasobów produkcyjnych nie wiązały się istotnie statystycznie z planowanym oraz zrealizowanym transferem własności. Podejmowanie znaczących inwestycji rolniczych czy uaktywnienie zabiegów o środki finansowe na rozwój działalności zaznaczało się w całej próbie nieczęsto i zauważalnie nie odróżniało przejmowanych gospodarstw od pozostałych. Można stwierdzić tym samym, iż efekt sukcesji i sukcesora w badanej zbiorowości wyraźnie się nie uwidocznił. Perspektywa transferu majątku czy jego faktyczne przekazanie nie stanowiły na ogół przesłanki do wdrażania zmian pod kątem rozszerzenia czy modernizacji zaplecza wytwórczego. Niezależnie od sukcesji brak takich działań był najczęściej powiązany z niską skalą prowadzonej działalności gospodarczej oraz ze skromnym majątkiem produkcyjnym. Powiększanie posiadanych zasobów było kosztochłonne i miało miejsce tylko w najbardziej dochodowych jednostkach. Ponadto przekazujący gospodarstwa decyzje o rozwoju aktywności rolniczej pozostawiali najczęściej następcom. Z kolei przejmujący gospodarstwa o niewielkim potencjale ekonomicznym orientowali się przede wszystkim na pozarolniczą aktywność zawodową.

Nie zmienia to faktu, że w części profesjonalnie prowadzonych gospodarstw, sukcesja łączyła się z działaniami na rzecz powiększenia i unowocześnienia zasobów pro-

dukcyjnych. W odniesieniu do tej zbiorowości badanych jednostek **hipoteza druga rozprawy znajduje uzasadnienie**. Część sukcesorów (około jedna piąta) po przejęciu gospodarstw podjęła bowiem aktywne działania, polegające m.in. na uruchomieniu inwestycji rolniczych, pozyskiwaniu środków zewnętrznych na rozwój działalności czy powiększeniu skali sprzedaży produktów rolnych (rysunek 1). Pogłębiona analiza danych wskazuje, że na ogół była to grupa osób o wysokim poziomie kapitału ludzkiego, które zwykle przejmowały majątek o znaczącym potencjale ekonomicznym. Należy jednak podkreślić, że w strukturach polskiego rolnictwa ta zbiorowość była w mniejszości.

Rysunek 1. Częstotliwość inwestycji rolniczych w latach 2005-2011 i planów inwestycji na okres 2011-2016 w gospodarstwach następców (lewa strona) a średnia powierzchnia posiadanych UR (prawa strona)

Źródło: obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005, 2011.

Wyniki przeprowadzonych badań udokumentowały, iż wśród sukcesorów dominująca była kategoria osób, które po przejęciu gospodarstw nie wprowadziły znaczących zmian i nie planowały takowych (ponad połowa spośród wszystkich przejmujących). Nie wdrażali oni nowej strategii gospodarowania, utrzymując wcześniejszy potencjał i funkcje gospodarstw. W części takich przypadków sukcesje wiązały się z uzyskaniem bądź utrzymaniem rozmaitych przywilejów i korzyści finansowych oraz były one jedynie *de facto* zmianą sytuacji prawnej między stronami wymiany. Rolniczym majątkiem produkcyjnym zarządzali nadal poprzedni kierownicy, a sukcesorzy byli przede wszystkim aktywni zawodowo w sektorach pozarolniczych. Dane ankietowe udokumentowały, że blisko połowa rolników, którzy przejęli gospodarstwa w latach 2000-

2005 od osób należących do relatywnie starszej generacji była zatrudniona poza gospodarstwami rolnymi stale lub dorywczo.

Podsumowanie

Gospodarstwa rodzinne stanowią dominujący model organizacji wytwarzania zarówno w krajowym, jak i światowym rolnictwie. Niezależnie od nasilenia procesów koncentracji kapitału, specjalizacji i intensyfikacji produkcji w tym sektorze, odznacza się on względną trwałością. Zachowywanie stabilności zbioru gospodarstw rodzinnych niewątpliwie wiązać trzeba z intensywnym i wszechstronnym wsparciem ze strony polityki publicznej. Niemniej istotne przyczyny przetrwania i rozwoju tkwią w licznych wewnętrznych właściwościach tej formy prowadzenia działalności rolniczej, ułatwiających adaptację do zmiennych warunków panujących w otoczeniu. Jeden z mechanizmów dostosowawczych do sytuacji zewnętrznej, umożliwiających również aktywne kreowanie efektów funkcjonowania działalności ekonomicznej w rolnictwie wiąże się z sukcesją majątku produkcyjnego.

Analizy dotyczące zagadnienia sukcesji gospodarstw rolnych mają ugruntowane miejsce w dyscyplinach nauk ekonomicznych traktujących o rolnictwie i wsi. Badania skupiają się na opisie i wyjaśnieniu tego procesu, nie tylko na poziomie mikroekonomicznym, ale także przez pryzmat ogólnych uwarunkowań. Odnosi się to zwłaszcza do sytuacji gospodarczej, koniunktury dla rolnictwa, systemu instytucjonalnego (prawo rolne, polityka rolna), jak również kontekstu społeczno-kulturowego. Na podstawie przeprowadzonych analiz stwierdzić należy, że w Polsce w latach 2000-2011 uwarunkowania ekonomiczne, takie jak koniunktura ogólnogospodarcza i sytuacja w sektorze rolnym, jak również kształt systemu instytucjonalnego, na który składały się m.in.: regulacje z zakresu obrotu gruntami rolnymi, dziedziczenia gospodarstw, ubezpieczeń społecznych, opodatkowania oraz instrumenty polityki rolnej, sprzyjały sukcesji gospodarstw. Z kolei podłoże społeczno-kulturowe, szczególnie w aspekcie trendów demograficznych i migracyjnych oraz zmian w stylach życia i orientacjach społeczno-zawodowych ludności rolniczej, mogło mieć częściowo ograniczający wpływ na ten proces.

Zmiany strukturalne w gospodarce oraz społeczno-kulturowe przekształcenia stylu życia są wyzwaniem dla rolnictwa rodzinnego. Skala jego reprodukcji będzie uzależniona przede wszystkim od sytuacji ogólnogospodarczej, a w szczególności od dostępności pozarolniczych miejsc pracy, efektywności wykorzystania zasobów produk-

cyjnych i możliwości ich pozyskiwania, skuteczności prowadzonej polityki rolnej, a także od skłonności młodej generacji do wykonywania zawodu rolnika. W świetle dostępnych danych ankietowych należy spodziewać się, że skala sukcesji zrealizowanej do 2020 roku będzie kształtowała się na poziomie zbliżonym do zaobserwowanego w latach ubiegłych. Z deklaracji respondentów wynikało, że zmniejszeniu powinno ulec natężenie procesu likwidacji gospodarstw. Przeprowadzone badania udokumentowały, iż w odniesieniu do gospodarstw o niewielkim obszarze następcami z reguły zostaną osoby przejmujące majątek na zasadzie sukcesji międzypokoleniowej, w wieku od 25 a 44 lat, dysponujące relatywnie wyższym poziomem ogólnego wykształcenia. Można szacować, że na ogół nie będą one posiadały szkolnego przygotowania zawodowego do pracy w gospodarstwach, jednak charakteryzować ich powinna aktywność zarobkowa poza rolnictwem lub doświadczenie zawodowe uzyskane w innych branżach gospodarki. Niemniej, powiększający się pozarolniczy rynek pracy w strefach metropolitalnych może wpłynąć na zmianę tej prognozy, co w ujęciu terytorialnym przełoży się na depopulację niektórych obszarów.

Wśród rozwojowych problemów krajowego rolnictwa niezmiennie na pierwszym planie wysuwa się rozdrobniona struktura agrarna oraz związane z nią nadmierne zatrudnienie. Zjawiska te przekładają się na niekorzystne relacje między czynnikami produkcji, co w konsekwencji ogranicza konkurencyjność sektora i stanowi barierę poprawy warunków życia ludności rolniczej. Z tego powodu za pożądane uznać trzeba przekształcenia w zbiorowości indywidualnych gospodarstw rolnych, polegające na przepływie zasobów produkcyjnych (zwłaszcza ziemi rolniczej) z jednostek nietowarowych, objętych procesami dewestycji do podmiotów powiązanych z rynkiem i wykazujących możliwości rozwoju. Procesowi temu towarzyszyć powinno uwolnienie zbędnych w rolnictwie zasobów pracy. W przypadku znacznej części indywidualnych gospodarstw rolnych bardziej odpowiednie od utrzymania lub tworzenia instytucjonalnych warunków wzmacniających sukcesję rodzinną byłoby projektowanie systemów wspomagających transferowanie zasobów poza krąg osób spokrewnionych, zwłaszcza w kierunku gospodarstw rolnych o relatywnie większym potencjale ekonomicznym. Z przeprowadzonych badań można wysnuć wniosek, że w latach 2000-2011 skala sukcesji nie ograniczyła procesu zmniejszania się liczebności zbioru indywidualnych gospodarstw rolnych i częściowo wiązała się z pozytywnymi przemianami w zakresie wybranych cech zasobów pracy.

W kontekście przeprowadzonych badań przyszłość gospodarstw rodzinnych wydaje się trwała, przy czym należy podkreślić, że w dalszym ciągu będzie postępowała polaryzacja tego zbioru na małe dwuzawodowe i niskotowarowe podmioty oraz jednostki rozwojowe. Zwiększenie liczby i jakości tej ostatniej grupy w dużym stopniu powinno być powiązane ze skalą likwidacji podmiotów nietowarowych, ponieważ w warunkach Polski, bardzo ważnym warunkiem rozwoju jest rozszerzanie skali produkcji. Niezmiennie łączy się to ściśle z powiększeniem obszaru gospodarstwa. Jednocześnie obecność w strukturach rolniczych gospodarstw będących głównie siedliskiem i o niskiej towarowości nie należy wyłączać w zawężeniu do kwestii koncentracji zasobów wytwórczych. Kierunki i skalę transferów rodzinnych gospodarstw ujmować trzeba również w kontekście społeczno-ekonomicznej żywotności rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. Użytkowanie takich jednostek przez ludność względnie młodą, o głównie pozarolniczych orientacjach zawodowych, długoterminowo może sprzyjać zachowaniu istniejącej sieci wiejskich miejscowości, ich społecznej żywotności, w tym także rozwojowi pozażywnościowych funkcji rolnictwa. Zainteresowanie przejmowaniem rolniczego majątku w rodzinach przez kolejne generacje, które są zorientowane edukacyjnie i zawodowo na działalność zarobkową ogranicza bowiem niekorzystne zjawiska społeczno-demograficzne (depopulacja obszarów peryferyjnych) i przyczynia się do utrzymania względnie zrównoważonej terytorialnie i populacyjnie wiejskiej sieci osiedleńczej. Takie cechy społeczności wraz ze względnie stabilną strukturą ludnościową stanowią ważną determinantę kondycji lokalnej gospodarki i przyczyniają się do dywersyfikacji struktur społeczno-ekonomicznych, co wywiera coraz bardziej znaczący wpływ na regionalny i lokalny rozwój obszarów wiejskich.

Spis treści rozprawy doktorskiej

Rozdział I. Zagadnienia wprowadzające	5
1.1. Uzasadnienie wyboru tematu	5
1.2. Cel, zadania i hipotezy badawcze	12
1.3. Źródła danych i metoda badań	14
1.4. Zakres pracy	22
Rozdział II. Sukcesja gospodarstw rolnych: definiowanie, charakterystyka i badanie zjawiska	24
2.1. Definicje i typologia sukcesji gospodarstw rolnych	24
2.2. Charakterystyka sukcesji gospodarstw rolnych	28
2.3. Międzynarodowe i polskie badania nad sukcesją gospodarstw rolnych i sposoby jej analizy	34
Rozdział III. Czynniki sukcesji gospodarstw rolnych	41
3.1. Uwarunkowania ekonomiczno-produkcyjne	41
3.2. Uwarunkowania przestrzenne	50
3.3. Uwarunkowania prawne	53
3.4. Uwarunkowania społeczno-demograficzne	61
Rozdział IV. Natężenie i formy sukcesji gospodarstw rolnych	68
4.1. Skala sukcesji gospodarstw rolnych	68
4.2. Cechy osób przekazujących i przejmujących gospodarstwa rolne	71
4.3. Cechy przekazywanych gospodarstw rolnych	79
4.4. Czynniki wpływające na sukcesję gospodarstw rolnych	82
Rozdział V. Sukcesja a zmiany w gospodarstwach rolnych	87
5.1. Znaczenie sukcesji gospodarstw rolnych dla przeobrażeń strukturalnych w rolnictwie	87
5.2. Efekt przekazującego gospodarstwo rolne	91
5.3. Efekt przejmującego gospodarstwo rolne	94
5.4. Przyczyny likwidacji gospodarstw rolnych	103
5.5. Efekt odchodzenia z rolnictwa	106
Rozdział VI. Perspektywy sukcesji gospodarstw rolnych	110
6.1. Uwarunkowania sukcesji gospodarstw rolnych w przyszłości	110
6.2. Formy przyszłej sukcesji gospodarstw rolnych	116
6.3. Charakterystyka rodzin i gospodarstw rolnych według możliwości sukcesji	122
6.4. Czynniki oddziałujące na likwidację gospodarstw rolnych	125
6.5. Wpływ sukcesji gospodarstw rolnych na kształt wybranych struktur rolnych	127
Podsumowanie i wnioski	130
Literatura	138
Akty prawne i inne opracowania	149
Aneks	150
Spis tabel	172
Spis wykresów	173
Spis rysunków	174